

estetických citov. Len tak môže umelec v našom období, t. j. v období otvoreného vyjadrenia sociálnych konfliktov v umení vytvoriť vysoko umelecké diela.

Celý tento zborník, bohatý na nové myšlienky a na nový, nedogmatický, ale tvorivý prístup ku skúmaniu základných estetických problémov je krokom vpred v rozvoji sovietskej estetiky.

Oliver Bakoš

LUDWIG FEUERBACH, VYBRANÉ
SPISY Z GNOZEOLÓGIE A ETIKY, Bra-
tislava 1958, str. 368, cena Kčs 20,70.

Týmto dielom — popri spisoch vydávaných v Čechách i u nás — dostáva slovenský čitateľ pomerne celkový obraz o filozofickom profile nemeckého mysliteľa L. Feuerbacha. Jeho tvorbu, ktorá zohrala nemalú úlohu pri formovaní a vzniku marxizmu, vysoko ocenil Marx i Engels. Ako sa vyvíjala Feuerbachova osobnosť?

Ludwig Feuerbach (1804—1872) pôsobil v období, keď každá otvorená hlava je prinútená prijímať podnety dvojakého charakteru. Na jednej strane je to oficiálna politika štátnikov, ktorí reprezentujú vládnúcu buržoáziu, na strane druhej je to mohutne nastupujúce hnutie prebúdzajúceho sa proletariátu, ktorý — hoci i živeľne — začína vidieť svoj protipól. Táto skutočnosť sa zreteľne prejavila v hnutí ludditov, v povstaní sliezskych tkáčov i v revolučných rokoch 1848. No pristupuje tu i nový, od vôle ľudí nezávislý faktor, možnosť kríz. Kapitalistická spoločnosť sa začína otriasať. Zreteľným dôkazom tohto bankrotu sú aj udalosti Parížskej komúny, ktoré Feuerbach nestačil už dôkladne premyslieť.

Špecificky sa tento vývin prejavil v Nemecku. Nemecko, rozdrobené na množstvo feudálnych štátikov, bolo neustále zmietané vnútornými nepokojmi. Každá snaha po zjednotení narážala na húževnatý odpor miestnych feudálov, ktorí nechceli upustiť od svojich výsad a privilégií. Pruská cesta v poľnohospodárstve nemala blahodarný vplyv na rozvoj vidieka, ktorý postupne upadal, čím sa neustále revolucionizoval.

Podobná situácia bola i v priemysle. Nemecký priemysel v minulom storočí nehral nijakú úlohu medzi veľmocami. Ekonomické základy tohto štátu bolo treba najprv vybudovať a upevniť. K tomu však dochádza až na prelome storočí.

Nezrelé nemecké pomery vplývajú i na myslenie. Strach a bezútešnosť sú dostatočnou podmienkou pre únik do transcendentna, pre kontemplatívne hľbanie a teologizovanie. Tým boli rovnako postihnutí Wolff, Kant, Fichte, Schelling ako i Feuerbachov učiteľ Hegel. Inak išiel Feuerbach.

Mierou, akou sa začínajú pomery konsolidovať, ako sa rozvíjajú prírodné vedy, pomaly sa i Feuerbach začína odkláňať od nemeckého idealizmu.

Svoje štúdium začal Feuerbach ako poslucháč teológie. No ako sa dočítame v recenzovanej práci, teológia nemohla uspokojiť tohto kritického ducha (str. 344). Od teologického štúdia prechádza, ako sám napísal, s nadšením (str. 344) — na štúdium filozofie. Jedinou osobnosťou sa mu stáva Hegel. Rýchlo si osvojuje základy jeho filozofie, aby ich neskôr začal skúmať, posudzovať a nakoniec vyvracať ešte rýchlejšie a intenzívnejšie. Touto kritikou však začína už tretia etapa Feuerbachovho vývinu. Začína obdobie mysliteľovho príklonu k materializmu, ktorý sa v ďalšom len prehlbuje a vyhraňuje. Marx a Engels pozitívne hodnotia práve tieto nesmelé a neúplné pokusy Feuerbacha. Sympatie filozofa k robotníckej triede, oboznámenie sa s Marxovým Kapitálom a vstup do sociáldemokratickej strany dokresľujú jeho myšlienkový vývoj.

Predkladaná práca sa rozdeľuje na tri časti. Prvá je venovaná gnozeológii, druhá etike a v poslednej sú fragmenty z jeho filozofického životopisu. Všetky časti práce nesú pečať mysliteľovej kritiky náboženstva, ktorá bola v popredí jeho záujmov. Pomerne hlboké vniknutie do tejto problematiky mu práve umožnilo poznanie náboženských dogiem; preto do čias Marxových i podal najdôležitejšiu kritiku idealizmu. V našej recenzii nebudeme analyzovať všetky príspevky, uvedené v predkladanej knihe, všimneme si len niektoré dialektické postrehy, postupy a konklúzie. Pozastavíme sa aj pri niektorých problémoch z dejín filozofie.

V knihe sa nachádza množstvo nápadov

a myšlienok o kategórii kvality, z ktorých kvalitu môžeme rekonštruovať takto:

Podľa Feuerbacha je objektívny svet (bytie) nekonečne diferencovaný na veci, javy (str. 61). Táto diferencovanosť nadobúda výraz určitosti len vtedy, keď sa stáva skutočnou (str. 47). Preto všetko, čo už raz vstúpilo do času a priestoru, podlieha týmto entitám a sa im aj podrobuje (str. 47). V našom svete panuje nutnosť a determinizmus, ktorý sa nemusí vzťahovať na onen Heglov svet absolútnej idey, proti ktorému stojí skutočné bytie, uznávané Feuerbachom. Svet a jeho diferencovanosť vzniká ako zákonitý proces, nie je teda výtvorom heglovského absolútneho ducha a tým menej výtvorom nejakého subjektu. Samotná diferencovanosť je výsledkom vzájomného pôsobenia, lebo kde vytváram vzťahy, tam vytváram i určenia (str. 77). Problémom vzťahov sa však hlbšie nezaobera, preto spomínaný postreh môžeme interpretovať i subjektivisticky. Ba znie i jednostranne. Vzťahy vytváram i ja, no ony existujú aj predo mnou.

I keď na niektorých miestach (str. 86—89) badať, akoby kvalitu stotožňoval s pocitom, nezdá sa, že je to tak. V týchto úvahách ide skôr o problém odrazu kvalít, o aposteriórne poznanie, čo je úplne materialistické. Tento názor potvrdzuje i na str. 67, kde hovorí, že zmyslové vedomie má „vo svojej oblasti úplnú pravdu“. Tým prerastá predstaviteľov teórie sekundárnych kvalít.

Dotýka sa ešte jedného problému, súvisiaceho s kategóriou kvality. Marx poznamenáva, že neexistujú kvality, ale iba veci s nekonečne mnoho kvalitami. To isté hovorí Feuerbach: „Čím viac kvalít mám, tým viac znamenám aj pre iných, tým väčší je aj rozsah mojej pôsobnosti, môjho vplyvu“ (str. 120).

V oboch týchto názoroch je obsiahnutý problém systémového hľadiska. Z určitého hľadiska (systému) môžem mať iba jednu kvalitu, z iného inú. Preto je pravdivý i Marxov výrok. Preto „ja“ ako individuum — z tohto hľadiska som predmetom výskumu biológie — môžem byť lekárom, básnikom, sudcom, no teraz som už predmetom výskumu vyššie spomínaných profesií. Záverom môžeme povedať, že Feuerbachove fragmenty,

týkajúce sa kategórie kvality, môže akceptovať i dialektický materializmus.

Mnohým filozofom nemalo starostí narobiť problém jednotlivého a všeobecného, ktorý je v stredovekej scholastike známy ako spor nominalizmu a realizmu. Touto problematikou sa zaoberal i Hegel. Ak pripustíme, že Hegel riešil tento problém správne, tak musíme Heglovu filozofiu ako systém odmietnuť. Ide o to, že Hegel v čiastkových otázkach pripúšťal dialektickú, t. j. správnu závislosť medzi jednotlivým a všeobecným, no nakoľko ju uznával, natoľko likvidoval sám seba (svoj systém). U Hegla ako prvotné vystupuje totiž všeobecné, absolútne, idea, boh. Veci a javy tohto sveta sú len stelesnením svetového ducha. Podobných téz nachádzame u Hegla veľmi mnoho. Preto jeho systém je protirečivý a neuзavretý.

Ale vráme sa ku kategóriám jednotlivého a všeobecného Feuerbach, kritizujúc Heglove nedôslednosti, hovorí (str. 66): „Môj brat sa volá Ján, Adolf, no okrem neho sú a volajú sa ešte nespočetne mnohí iní tiež Ján, Adolf. Plynie však z toho, že môj Ján nie je nič reálne, plynie z toho, že pravdou je jánovosť?“ Vidíme, že Feuerbachovo všeobecné je Heglovmu úplne protikladné. Je závislé od jednotlivého a existujúce potiaľ, pokiaľ existuje toto jednotlivé. To potvrdzuje i na str. 296, 325, 346.

V druhej časti Vybraných spisov sa Feuerbach púšťa do riešenia kategórie slobody, keďže táto súvisí s etickým konaním. Svoje riešenie podáva po konfrontácii svojich a Heglových myšlienok. Keďže Hegel v tejto otázke vychádzal zo Spinozu, pozrime najprv, čo hovorí tento: „Slobodnou sa nazýva vec, ktorá existuje iba z nevyhnutnosti svojej prirodzenosti a ktorá sama určuje svoje jednanie: nevyhnutnou alebo skôr nútenou sa nazýva vec, ktorej súcnosť a konanie sú istým a určitým spôsobom určené inou vecou“.¹ Hegel len preberá meritum Spinozových úvah. „Nevyhnutné je to, čo je rozmyselné ako substanciálne a slobodní sme vtedy, keď to ako zákon uznávame a nasledujeme ako substanciu našej vlastnej bytosti“.² S týmto

¹ B. Spinoza, *Ethika* po geometricku vyložená, Praha 1925, 70.

² G. W. F. Hegel, *Filozofia dejín*, Bratislava 1957, 46.

súhlasí aj Feuerbach. No súčasne poznamenáva, že Hegel neostáva iba pritom. Hegel uznáva dualitu tela a duše, ba čo viac, duch sa musí zmocniť tela a spravíť z neho nástroj svojej činnosti, musí ho pretvoriť tak, aby sa v ňom (duša) vzťahovala na seba samu (str. 246). Feuerbach správne interpretuje Fichteho výrok, keď hovorí, že môžem všetko to, čo len môžem chcieť; chcieť je tu závislé od môcť. Sloboda je iba v rámci prirodzenej nevyhnutnosti a ak už nie som článkom jej reťaze, ak je vo mne pretrhnutá súvislosť s prírodou (str. 253), tak akékoľvek konanie je prázdnu ilúziou. Táto ilúzia potom dovoľuje skoky zo Zeme na Mesiac alebo aspoň z Európy do Ameriky (str. 253).

Feuerbach kritizuje i supranaturalisticky orientovaných filozofov, ktorí za prejav absolútnej slobody udávajú samovraždu. Správne odhaľuje tento nezmyselný dôkaz slobodnej vôle, keď hovorí: „Samovrah sa však neodhodláva na smrť slobodne, t. j. zo svojej vôle, pre zábavu, ale z tragickej nevyhnutnosti, je determinovaný dôvodom, ktorý je pre neho posledný, neprekročiteľný, ktorý je s ním samým totožný, protidôvodmi nevyvrátiteľný a teda nie svojvoľný“ (str. 285). A ďalej: „Chcem zomrieť, lebo nemôžem žiť bez toho, čo mi nepriateľský osud, bez ohľadu na to, či som si to zavinil sám alebo nie, proti mojej vôli odňal alebo chce odňať“ (str. 285).

Za takéto riešenie spomínanej problematiky sa nemusí hanbiť ani materializmus, ktorému Feuerbach prekopával a upevňoval pozície.

Je známe, že Feuerbach sa zaoberal i prírodnými vedami. Štúdium biológie, fyziológie i anatómie mu preto umožňovalo dosť široký pohľad na javy, týkajúce sa rôznych životných prejavov ľudí i zvierat. I z tejto oblasti sa nám zachovalo niekoľko fragmentov.

Tak napr. konfrontuje človeka a zviera a dáva si za cieľ zistiť, v čom sa oba živočíšne druhy odlišujú. Už na začiatku poznamenáva, že iba myslenie nestačí na úplne vystihnúť rozdiel. Priznáva určité prednosti a dokonalejšiu výbavu niektorých zvieracích vlastností, no vidí i pravú príčinu týchto predností, ktoré nevyhnutne súvisia s potrebami zvierat. Odlíšnosť človeka od

zvierata vyjadruje celá jeho bytosť, hovorí Feuerbach. Nevidí teda — čo odhalil až Marx — že podstata tejto rozlišnosti tkvie v produkcii výrobných nástrojov.

Výstižne znejú jeho slová, keď hovorí, že mozog opice sa nijako nelíši od ľudského. Opičíemu mozgu, aby dosiahol úroveň ľudského, chýbajú len vonkajšie podmienky. „Len kosý uhol tváre, len nepriaznivá poloha zaviňujú, že sa jej mozog nevyvinul na orgán myslenia“ (str. 176). Túto podmienku uvádza i Engels ako jeden z momentov, ktorý vplýval na poľudštenie opice.

Hmota myslí (str. 247); budúcnosť odhalí úzku súvislosť myslenia s mozgom (str. 248); myslenie je pohybom, činnosťou mozgu (str. 249); to je alfou i omegou Feuerbachových úvah o duševných procesoch.

Pristúpme teraz k jeho kritike náboženstva. Feuerbach, tento znalec dejín filozofie a cirkevných učení, skúma náboženskú problematiku až od Homéra. Uvádza, že staré národy, majúce naskrze prevrátenú predstavu o duševnom živote, lokalizovali dušu alebo do srdca alebo do dýchacích ústrojov. Tieto národy verili nielen v posmrtnú existenciu duše, ale aj ich bohovia boli bytosťami, obdarenými životnou silou. Z toho sa vyvinula predstava o ľudských potrebách bohov, čo sa najmarkantnejšie prejavilo u gréckych bohov, sídliačich na Olympe. V tomto období je preto samozrejmom skutočnosťou starať sa o výživu božstiev. Božskú potravu nazývajú ambróziou, čo znamená jedlo nesmrteľnosti alebo proste nesmrteľnosť. Naproti tomu ľudské jedlá nie sú ambróziou, preto človek (telesne) je smrteľníkom. Keďže v staroveku panoval polyteizmus s celou hierarchiou bohov, každý z nich mal svoju špeciálnu potravu. Tak potravou mužského božstva sú zvieratá mužského rodu; panna konzumuje panenskú telacínu; boh označujúci rýchlosť (boh rieky, slnka) zje napríklad rýchleho koňa; bohynia najstarších čias (Cybele) sa kŕmi najstaršími jedlami: syr pomiešaný s kapustou; bohovia na vidieku (Pales) sú prinútení jesť proso a koláče (str. 275).

Tu najlepšie vidieť, čo Feuerbach i hovorí, že ľudstvo si konštruuje takých bohov, aké je samo. Vkladá do nich svoje predstavy a nespĺnené túžby.

Veľkú pozornosť venuje Feuerbach i učeníu o duši. Túto problematiku sleduje už od Platóna, Aristotela cez Descartesa, Spinozu, Leibniza, Kanta až k Heglovi. Dôkladné oboznámenie sa s týmito teóriami dovoľuje mu urobiť niektoré závery, týkajúce sa spiritualizmu. Vyslovuje názor, že nevyhnutným dôsledkom učenia o netelesnosti a nesmrteľnosti duše — charakteristickým pre spiritualizmus — je uznanie jej absolútnej samostatnosti, ktorá sa prejavuje v možnosti pôsobiť bez tela. Uvádza tiež, že niektorí spiritualisti išli tak ďaleko, že prisudzovali dušiam (i duchom) subtilné telo, ktoré sa získa z tela zahraného do zeme; ba vraj Leibniz tvrdil, že všetci stvoreni duchovia a teda aj anjeli nie sú a neboli nikdy bez tela (str. 209). Celé učenie spiritualizmu o duši je takto určené pre nastávajúci posmrtný život. Zo všetkých hlásateľov spiritualizmu Feuerbach najviac hodnotí Kanta, ktorý nesmrteľnosť duše urobil už len požiadavkou, len dôsledkom svojej filozofie.

Rovnako dôsledne skúma počiatky náboženského skepticizmu. Descartes hovorí: „Pod menom Boha rozumiem trvalú nekonečnú substanciu, neohraničenú, o najvyššom rozume a moci, ktorá stvorila mňa samého i všetko ostatné, čo existuje, nakoľko existuje.“³

Väčší stupeň odklonu registruje u Spinozu. „Bohom rozumiem bytosť absolútne nekonečnú, t. j. podstatu s nekonečným počtom prívlastkov, z ktorých každý vyjadruje večné a nekonečné bytie“⁴ vyhlasuje Spinoza. Kriticky hodnotí Spinozovu filozofiu, ktorá je monoteizmom s predikátom polyteizmu (str. 83). Tieto predikáty alebo atribúty božskej substancie majú nekonečný ráz, kým vlastnosti ľudského ducha sú obmedzené a konečné. Božská nekonečnosť je dôsledok jej absolútnej nespojitosti s telom; práve spojitost ľudského tela a duše je zdrojom konečnosti.

Relatívne pokrokové nábehy k ateizmu sú ďalej prehlbované newtonovským deizmom, ktorý boha považuje iba za prvú príčinu tohto sveta.

Krokom späť je nemecký romantizmus a prírodná filozofia vrcholiacu u Hegla. Hegel pod vplyvom mysticizmu nielen veril v psychologické zázraky, ale ich aj demonštroval (str. 244). Vrcholom omylov je celý jeho filozofický systém. Samotná logika je len logickým stvorením z ničoho, čo je prvou príčinou zázraku (str. 244). I teisti sa pohoršovali nad Heglovou logikou, ktorá je len spodobením boha v jeho večnom bytí. Ak sa v logike hovorí o kvantite, miere, zlomkoch a vzťahoch, ak boh všetko stvoril podľa miery, čísla a váhy, ak teda tieto existovali prv, ako existoval svet — v božom rozume — nepatrí azda i matematika k teologickým disciplinám (str. 109)? Veď hmota nie je protipólom ducha, ale vystupuje ako jeho druhá stránka v absolútnom rozume, kde sa jej dostáva rozvoja (str. 127). To je ono novum Hegla. Kým u starších filozofov bola hmota od ducha oddelenou, samostatne existujúcou substanciou, u Hegla je iba **samo-oducením** ducha.

Všetky tieto názory hodnotí Feuerbach zo svojho hľadiska. Tak preexistencia duše pred telom je podľa neho iba fantastickým prepychom (str. 220). Nesúhlasí ani s uznávaním rozdielu medzi dušou a božstvom, ktoré vraj pochádza len z nejasných, zmätených hláv a len v nich môže ako také existovať (str. 232).

Feuerbach chce vybudovať novú morálku, nové náboženstvo, ktoré bude založené na vzájomnej láske medzi mužom a ženou. Túto teóriu však buduje na ideálnych spoločenských vzťahoch, ktoré v jeho dobe neexistujú, preto táto reforma ostáva iba utópiou. Taktosa k nemu stavali i Marx i Engels. Aj keď postihol gnozeologické korene náboženských ideológií, triedne korene nevidel. Hoci pri voláva filozofiu z nebies na zem, hoci ako postulát nového náboženstva stavia telesne a duševne zdravých jednotlivcov — kým nesmrteľnosť odsudzuje — jednako ostáva nedôsledným. K historickému materializmu sa už neprepracoval.

Záverom treba hodnotiť záslužnú prácu prekladateľa, ktorý popri bezchybnom preklade opatril knihu bohatými poznámkami a vysvetľivkami.

³ R. Descartes, *Medytacje o pierwszej filozofii*, Warszawa 1958, 59.

⁴ B. Spinoza, c. d., 69.